

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української і
зарубіжної літератури
Мелітопольського державного
педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького*

КОНЦЕПТ ЧЕСТІ В ПОВІСТІ Д.МІЩЕНКА "ДИКЕ ПОЛЕ"

Український письменник Дмитро Міщенко понад півстоліття переймається радощами і болями свого народу, щиро опікується його сьогоденням, не забуває про минуле. Помітне місце в багатому літературно-художньому доробку майстра посіли твори, присвячені нашій минувшині. У різний час вони звернули на себе увагу таких науковців, як І.Домалега, В.Захарченко, М.Іщенко, М.Медуниця, А.Мороз, С.Пінчук, А.Шпиталь та ін. Однак більшість дослідників цікавила історична трилогія "Синьоока Тивер", "Лихі літа ойкумени", "Розплата", в якій зображено переддень створення Київської Русі. Щодо праць прозаїка про добу козаччини, то вони й нині залишаються мало вивченими.

Статтю присвячено розгляду проблеми авторської майстерності в повісті "Дике поле" (2001) у ствердженні думки про першочерговість честі у поведінці козацтва. Під таким кутом зору даний твір раніше не розглядався. У цьому й полягає актуальність дослідження.

Елеонора Соловей назвала своєрідними концептами "усталеність тих понять, образів та мотивів, на яких особливо зосереджені уява, думка, чуття [митця. – Н.З.]" [4, с.300]. А. Шпиталь, наголошуючи на своєрідності літературного доробку Д.Міщенка, підкреслив: честь – "архетипне поняття, котре дає росточки твору і потім цементує його" [5, с.166]. За "Великим тлумачним словником сучасної української мови", честь – "сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській та особистій поведінці... гідність людини..." [1, с.1376].

Концептуальність авторського погляду на сутність цього поняття відносно козацтва полягає в переконанні, що честь, як і любов до рідної землі, волі для багатьох наших прашурів була тим джерелом наснаги, яке живило їхню віру, не дозволяло їй похитнутися в найжорстокіші часи. Д. Міщенко аналізує буття народних заступників і в бойовому поході, і під час січі, і в період перепочинку, і в свято. Природно, що в уста одного з героїв твору – полковника Івана Смоля – автор уклав такі слова, звернені до січовиків: "*Козаки! Славні запорозькі лицарі! Ви – правдиві душі, люди, для яких честь і слава над усе...*" [3, №7-8, с.109].

Події в повісті розпочинаються 1579 р., тобто через десять років після Люблінської унії. За її рішенням, як зазначають історики [2, с.104], українські землі відійшли до Речі Посполитої. Зображено повернення запорожців та реєстрових козаків із війни за Лівонію, до якої їх залучила Польща. Із твору дізнаємося, що король Баторій, прагнучи незалежності від Московії, покладав надії саме на козаків і не помилився. Однак цей похід коштував останнім великої крові та безлічі смертей [3, №5-6, с.67- 69].

Письменник знайомить читача з козацькими лідерами: Яковом Шахом – кошовим отаманом запорожців та Іваном Смолієм – ватажком реєстровців. Автор подає ставлення Шаха до Смолія. Цей художній засіб, доречно використаний Д.Міщенком, – важлива сходи́нка у формуванні цілісних образів героїв, для яких честь – понад усе. У творі читаємо: "*Зійшлися ж бо з полковником Смолієм не десь там – у ратній веремії... побратимами стали*" [3, №5-6, с.69].

Упродовж усієї повісті митець підкреслює, що кошовий і полковник – друзі. Наприклад, Смолій, повертаючись із війни, запросив Шаха до себе в гості. Однак, коли козаки дісталися до місця, то побачили лише згарище. Як з'ясувалося, хутір спалили поляки, а *"пани господиню"* забрав із собою головний винуватець – намісник старости на Брацлавщині Буховецький. Яків Шах, вражений такою наругою над мирними людьми, призупиняє похід на Запорозжя, переконує товариша не гарячкувати і розсудливо зауважує: *"...покараємо ляхів достойною їхнього злочину карою"* [3, №5-6, с.73-75].

У творі йдеться про те, що Смолій мріяв розшукати у Брацлаві дружину, однак, як зауважує автор, горе не загасило в героєві бажання вкотре продемонструвати полякам, що в особі козаків український народ має гідних захисників. Про це красномовно свідчить розмова двох ватажків із комендантом міста. Полковник наголосив, що в той час, коли українці на прохання польського короля проливали свою кров, підлеглі останнього нагло знущалися з їхніх співвітчизників. Після звільнення брацлавської залози від жовнірів (*"Віднині край свій боронитимемо від татарів ми, козаки"*) Іван Смолій вирішив продовжити пошуки дружини у Кракові. І знов Яків Шах прийшов на допомогу другові: кошовий, незважаючи на нагальну потребу повернення додому (там січовики чекали або винагороду за похід, або хоч пояснень, чому король не розрахувався), залишився в місті *"доки сотники... [реєстровці. – Н.З.] обживуться тут та відчують себе господарями"* [3, №5-6, с.76-77].

За версією митця, наступного разу друзі зустрілися вже на Запорозжжі. На наш погляд, розмова між запорозькою старшиною і реєстровим полковником є суттєвою складовою ідейного стрижня повісті. Саме завдяки їй автор аналізує важливі кроки козацтва на шляху до визволення України від нападників в останній чверті XVI ст. і подає козацькі чесноти, якими керувалися лицарі в цій жорстокій борні.

Івана Смолія непокоїть нахабна поведінка поляків на українських землях. Польща *"розперізується... як їй заманеться"*, від того найперше страждає безправне селянство. Поляки, на його думку, знахабніли так, що не зважають на українців, ніби їх *"взагалі немає на цій землі"*. Саме тому полковник приїхав до побратимів із думкою про силу, яка б могла протистояти цьому віроломству. Автор прагне якомога переконливіше, в деталях, передати суть розмови між представниками козацької верхівки. Тому зображує не лише їхнє зацікавлення (вояки переконані, що їх святий обов'язок боронити рідну землю), а й здивування. Його висловлюють і суддя Сивенький, і писар Побігайло: козаки впевнені, що таке завдання під силу лише запорожцям. Досвідчений Смолій подає своє бачення вирішення проблеми. У його словах потужно пульсує віра у простого співвітчизника, який здолає будь-якого нападника: *"Наші пани давно повипадали з нашого воза. На них немає й не може бути надії. Надію маємо покладати на люд наш... коли відшукаєте у своїх лавах три, п'ять сотень тямовитих козаків, та пошлете їх між люд всієї України... через кілька місяців уся Україна буде покозачена"*. Ідею про покозачення батьківщини гаряче підтримав кошовий отаман Яків Шах [3, №7-8, с.91-92]. Д. Міщенко не приховує того, що шлях до розуміння необхідності загального об'єднання заради великої мети був непростим. Лише мудрість окремих ватажків, авторитет яких тримався на відданості загальній справі та особистій звитязі, поволі залучали широкий загаль до реалізації ідеї. Із твору дізнаємося: уже в наступний візит на Січ полковника Смолія привідці брацлавської залози – прості козаки – нарікали на те, що старшина, захопившись походами, не опікується вкоріненням козацтва і в інших українських волостях [3, №7-8, с.106].

У творі наголошено, що козацькі лідери людську гідність пов'язували і з прагненням особистості до здобуття знань. Наприклад, один із головних героїв Яків Шах вірив у те, що майбутнє його батьківщини залежить від освічених людей. Ще на початку повісті змальовано суд над спудеєм у Житомирі. Юнак вирішив із допомогою товаришів викрасти дівчину та одружитися з нею. Козаки під час повернення з походу стали свідками суду над хлопцем.

Його ж друзів *"біда примусила... згадати про запорожців"* і попроситися на службу. Кошовий Шах під час бесіди зі спудеями з'ясував, що навчатися їм залишився один рік. Рішення отамана було безповоротним: *"Запорозька Січ, коли вже так хочете бути там, нікуди від вас не втече, а науки не набудете потім... Гадаєте, Запорожжю тільки рубати потрібні? Вчені люди також"* [3, №5-6, с.72].

Автор змальовує ватажка під час вирішення багатьох нагальних проблем, від результату яких залежала доля братчиків, а відтак і доля його батьківщини. Митець неодноразово наголошує, що у своєму житті кошовий отаман керувався вищими моральними принципами, які не дозволяли йому схибити, зрадити, поступитися загальними інтересами.

У творі йдеться про те, що поляки, незважаючи на домовленість із запорожцями про співпрацю, на вимогу турків, місто яких – Тягиню – у відповідь на сваволю у Валахії зруйнували січовики, схопили перших-ліпших козаків і стратили [3, №7-8, с.86-89]. Д.Міщенко розповідає про Січову раду, на якій Яків Шах мав узгодити своє рішення і побратимів щодо цієї події. Кошовий на відміну від пересічних козаків керується не серцем, яке також болить із приводу невинної смерті товаришів, а розумом. Митець показує, як непросто було ватажкові *"загасити іскру незгоди"*, дійти порозуміння з братчиками, які без коливань готові віддати власну кров і навіть життя за товаришів, чії душі *"волають до помсти"*, за зганьблену честь. У запалі вони вимагають від отамана зречення влади. У цій складній ситуації Яків Шах, який *"не одну козацьку раду пережив"*, приймає єдине правильне рішення: не допустити війни з Польщею. Натомість пропонує *"застерегти ненаситних султанів: облиште мріяти про Україну"* та визволити з турецької неволі співвітчизників, здійснивши морський похід до столиці імперії Царгорода [3, №7-8, с.93-95]. У тому поході, як зазначає автор, Шах – *"бувалий та випробуваний"* – виявив себе успішним стратегом і тактиком: *"він не помилився"*.

Отаман Шах постає в повісті і як державник, який щиро опікується національними проблемами. Для нього поняття власної честі є невід'ємним від гідності батьківщини. На наш погляд, Яків Шах переконаний, що в час залежності України від Польщі Запорозька Січ має право самостійно приймати доленосні для співвітчизників рішення. Цьому він навчив і своїх підлеглих. Писар Іван Побігайло в розмові з польським посланцем Буховецьким, який зауважив, що Січ – піддана Речі Посполитої, з гордістю зазначив: послі різних держав для міжнародних *"перетрактацій"* прибувають саме на Запороги: *"Чи не є це ознака того, що Запорозька Січ таки окрема держава?"* [3, №7-8, с.105].

На справедливості цього твердження наголошують і сучасні історики, підкреслюючи, що протягом XVI – XVIII ст. Запорозька Січ *"мала ознаки держави"* [2, с.106].

За автором, після вдалого походу на Царгород розголос про мужніх воїнів пішов усією Європою. Козаки як потужна сила, що може протистояти турецькій навалі, зацікавили не лише королівські двори, а й *"святійшого папу у Ватикані"*. У творі йдеться про приїзд до січовиків (крім згаданого польського посланця, який закликав козаків іти на Московію) німецького та папського послів. Про цю *"оказію"* із хвилюванням повідомив кошовому Шахові наказний Гаврило Голуб. Отаман же, не виявивши поспіху, підкреслив, що це не перші особи, а *"всього лиш"* їхні довірені, тому офіційна зустріч відбудеться після того, як прибулі назвуть мету свого візиту, облаштуються тощо. Така розважливість миттєво заспокоїла наказного, а Яків Шах, як пише автор, *"махнув на чужоземців рукою"*. Він мав більш важливу справу: Січ готувалася до свята Покрови [3, №7-8, с.101].

Д.Міщенко зображує і перебіг переговорів із чужинцями. Зауваживши, що кошовий, писар та суддя спілкувалися з поважними гостями латиною (згадаймо розмову Шаха зі спудеями про необхідність знань), письменник подає бесіду в деталях. Посли прагнули досягти домовленості про спільну боротьбу проти турків. Отаман *"не став вагатися"*, однак попередив співрозмовників, що остаточне рішення – за козацькою радою. Здивованим же

гостям із гідністю пояснив: *"Такий у нас звичай, а коли точніше, такі закони..."* [3, №7-8, с.102-104].

Митець наголошує, що Яків Шах керувався високими моральними принципами не лише на полі битви чи в дипломатії, а й у вирішенні внутрішніх конфліктів, які неминуче виникали. Д.Мищенко розповідає, що прибулий на Січ Іван Смолій у польському посланцеві Буховецькому пізнав жорстокого кривдника своєї дружини Явдошки, яка не пережила наруги і вкоротила собі віку. Полковник заручився підтримкою козаків, які *"душогубцю... виродку в роді людськiм"*, що підняв руку *"на святая-святих – жіночу честь і гідність"*, готові були негайно заподіяти смерть. Кошовий Шах повністю поділяв горе друга та обурення побратимів. Однак, називаючи їх лицарями землі української, нагадав про велике свято. Автор зазначає: *"А Шахові не хотілося, аби такий вирок здійснювався сьогодні, у храмовий день, до того ж на очах у чужоземців"*.

Після ж страти злочинця отаман на слова писаря про гнів польського короля Баторія гордо відповів, що не вперше відбиватися від ляхів. Коли ж дізнався від обозного Зозулі, приставленого до заморських гостей, що ті, налякані, *"подалися пріч"*, здивувався і гордо зауважив: *"Теж мені державці. Ніби не розуміють, Запорожжя стократ більше потрібне їм, аніж вони Запорожжю"* [3, №7-8, с.107-110].

Поряд із кошовим отаманом і полковником реєстровців автор подає яскраві образи тих козаків, яким ватажки довіряли найважливіші завдання. Наприклад, звертає на себе увагу образ курінного Семена Гамалія. Із ним знайомимося після повернення запорожців із походу. Аналізуючи розмову між Гамалієм та наказним отаманом Гаврилом Голубом (*"якого він не поважав давно і послідовно"*), формуємо уявлення про курінного, як про відкриту людину, що не боїться сміливо висловити свої думки і переконання. Наказний намагається з'ясувати, чому король не розраховувався з козаками. Курінний відповідає, що на Баторія немає надії. Отаман, вражений тим, що козаки *"із ляхами зчепилися"*, називає їх учинок бунтом. Однак це не лякає курінного Гамалія. Він не тільки з гнівом згадує, що вчинили поляки з дружиною та хутором полковника, а й абсолютно переконаний у правильності рішення кошового Шаха. Тому з гідністю відповідає: *"Над нами збиткуються, як хочуть, а ми що ж, мовчатимемо і мовчки підставлятимемо для ударів хребти?.. менше треба молитися на короля"*. Козак упевнений, що покладатися треба *"на самих себе та на люд свій"* [3, №5-6, с.80].

Семен і на Січовій раді нагадує Голубові про козацькі вольності, які, на думку наказного, дратують короля. Гамалій із запалом розповів товариству про біду полковника Смолія і наголосив, що в той час, коли козаки проливали кров за польські інтереси, шляхтичі *"безборонно"* грабували українські землі. Серед широкого загалу курінний знову висловив переконання про свою віру в *"люд... український"* [3, №5-6, с.81-82].

Твердість духу, яка ґрунтувалася на власній гідності, виявляє герой і в ратних походах, і у вирішенні конфліктів із товариством. Автор розповідає, що на Січ по допомогу зверталися представники сусідніх народів. Так, посланець Волощини переконаний, що перемога над турками, які грабують і нищать мирних жителів, можлива лише за умови козацької підтримки. Семен Гамалій очолив військо до Молдови. Однак йому випало небажане спілкування з поручником війська польського, який разом із загоном жовнірів перекрив козакам шлях, прагнучи не допустити походу. Такий несподіваний поворот подій не збентежив провідцю запорожців. Гамалій розумів, що поляки намагаються уникати конфліктів із турками, і що їм *"не болить"* і *"байдуже"* турецькі і татарські набіги в Україну. Тому *"силкувався погамувати в собі обур"*, змінити плани і цим упевнити ляхів у поверненні на Запороги. Природно, що козаки *"ремствували всі і доволі відверто"*. Однак ватажок тримався гідно і впевнено, його рішення призупинити похід, щоб усе добре обміркувати, не похитнулося навіть через бажання братчиків замінити привідцю. Власну честь як приклад відповідальності за доручену справу герой виявляє в таких словах, сказаних на

несправедливе звинувачення його у зневазі до товариства: *"Ваша правда, не поступлюся, однак й тому, іншому, не радитиму вести вас на погибель собі й всьому козацтву!"* І лише, коли чує слушну пропозицію Гната Причепи щодо походу на Тягиню, зауважує: *"Розумну думку ніколи не пізно підтримати"* [3, №5-6, с.86-89].

Поряд з образами ватажків у повісті подано збірний образ козацтва, який є уособленням усієї Січі. Він один із головних у творі. Про ставлення до запорожців їхніх ватажків уже йшлося. Розглянемо інші художні засоби, які переконують у справедливості твердження про те, що для січовиків усвідомлення власної гідності, чесного імені було важливішим навіть за життя. Наголосимо, що вони прагнули діяти по справедливості, яка найперше передбачала помсту поневолювачам, захист інтересів співгромадян тощо. Д.Міщенко, описуючи вже згаданий суд над спудеєм, подає ставлення козаків до цієї події. Вони називають покарання несправедливим, тому що хлопцеві *"всього лиш вісімнадцять літ"*. Січовики, рятуючи юнака від канчуків, запевняють суддю та війта, що *"підсудний явив бажання стати запорожцем"*, і вони беруть *"його під свій захист"* [3, №5-6, с.71].

Однак таке милосердя лицарі виявляють лише до тих, хто потребує допомоги. У ставленні ж до ворогів або побратимів, яких вони підозрюють у пособництві недругам, січовики демонструють непоступливість і категоричність. Автор психологічно вмотивовано подає негативну реакцію козаків на слова наказного отамана Гаврила Голуба: *"А вас чого понесла лиха година на Брацлав?"* Обурені, вони звинувачують наказного у продажності ляхам і вимагають негайної ради. Коли ж Довбиш відмовився без наказу отамана брати литаври, щоб скликати збори, братчики сприйняли це як образу: *"До дідька твого отамана, коли козаки велять!"* Д.Міщенко підкреслює, що товариство у ставленні до ворога, як і завжди, виявило єдність, погодившись із Гамалієм у необхідності боротьби не лише з турками, а й з поляками. На думку громади, якщо ватажкові поляки й турки рідніші *"за свого брата"*, *"геть такого наказного!"* [3, №5-6, с.80-82].

Наголосимо, що саме козацька честь спонукала січовиків допомогти Волошині. Посланець волохів справедливо зазначив, що присутність козаків серед повстанців надасть їм упевненості та знесилить турків. Братчики щиро співчували молдованам, обезкровленим ворогом, які благали їх про допомогу. Тому у своєму рішенні лицарі не сумнівалися: *"Кличте волоха й кажіть: згода!"* [3, №5-6, с.84]. На думку автора, особиста гідність часто сприяла і здоланню ворога: *"Чи їм, причетним до того вирішального діла, може бути байдуже..."*; *"...спритності і вмінню стинатися з голомозими їм не позичати"* [3, №7-8, с.96, 98].

Д.Міщенко згідно з історичною правдою розповідає про те, що козаки, здолавши в місті Тягиня ворога, *"гуляли"*, радіючи і перемозі, і багатій здобичі. У творі читаємо: *"...гуляння... підігрівалося мстою-відплатою за яничарські грабунки-погроми в Україні, за татарські ненаситні ясири"*. Про інший похід митець зауважує: *"І знявся над Царгородом крик, гвалт, благання, яких він не чув понад сотню літ..."*; *"...звільнено всіх... невольників, забрано чи знешкоджено гармати з веж... потято всіх... нагнано страху..."* [3, №7-8, с.85, 97, 99]. Отже, ставлення турків, як і їхніх союзників поляків, до козаків було відповідним: *"Від цих не жди пощади, ці й під землею знайдуть"*; *"Таких големи руками не візьмеш..."* [3, №7-8, с.84].

Самі ж січовики, на наш погляд, навіть у трагічні для себе хвилини пам'ятали, хто вони є. Безневинно засуджені поляками на смерть просили товаришів переказати братчикам, що вороги їх страчують лише за те, що вони запорожці [3, №7-8, с.89].

Письменник, прагнучи до багатогранного зображення козацтва, змальовує січовиків і в щасливу для них годину – під час святкування Покрови. Ці сторінки твору пройнято любов'ю митця до наших славних прашурів, щирим бажанням подати збірний образ не завойовника (коли *"душа козацька дає волю гніву, ненависті... мсті-відплаті ворогові за всі кривди і*

наруги"), а захисника, серце якого не зачерствіло в січах. Рефреном лунають слова про те, що, незважаючи на жорстоку борню, вояки свято зберігають у душі образ Бога, і це дарує умиротворення, яке нечасто траплялося у воєнному бутті братчиків [3, №7-8, с.101-102].

Як бачимо, Д.Мищенко в повісті "Дике поле" відтворив яскраві образи козаків – як старшини, так і рядових вояків, переконливо довівши, що честь і гідність для більшості з них були основою їхньої боротьби за справедливість і волю.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2001. – 1440 с.
2. Кульчицький С.В., Мицик Ю.А., Власов В.С. Історія України: Довідник. – К.: Літера ЛТД, 2007. – 528 с.
3. З. Мищенко Д. Дике поле // Київ. – 2001. – №5-6. – С.67-89; №7-8. – С.84-110
4. Соловей Е. Українська філософська лірика: Навч. посібник із спецкурсу. – К.: Юніверс, 1998. – 368 с.
5. Шпиталь А. Ратай Божого поля // Київ. – 2002. – №3. – С.165-167

Анотація

Н. ЗАЙДЛЕР. КОНЦЕПТ ЧЕСТИ В ПОВІСТІ Д. МИЩЕНКА "ДИКЕ ПОЛЕ"

Автор статті прагне довести, що провідним у повісті Д.Мищенко "Дике поле" є концепт честі. Дослідник наводить численні приклади з твору, залучивши до аналізу образи головних героїв і збірний образ козацтва. Підкреслює, що письменник, послуговуючись різноманітними художніми засобами, поклав в основу ідейного звучання твору думку про першочерговість честі в поведінці запорозького козацтва.

Ключові слова: концепт, честь, гідність, моральні принципи, козаки, ватажки, Запорозька Січ.

Аннотация

Н. ЗАЙДЛЕР. КОНЦЕПТ ЧЕСТИ В ПОВЕСТИ Д. МИЩЕНКО "ДИКОЕ ПОЛЕ"

В статье рассматривается художественная реализация концепта чести в повести Д.Мищенко "Дикое поле". Анализируя образы главных героев и собирательный образ казачества, исследователь утверждает: писатель использует разнообразные художественные приемы, чтобы обосновать мысль о доминировании понятия чести в поведенческих структурах запорожского казачества.

Ключевые слова: концепт, честь, достоинство, моральные принципы, казаки, предводители, Запорожская Сечь.

Annotation

N. ZAIDLER. CONCEPT OF HONOUR IN D. MISHCHENKO'S TALE "THE WILD FIELD"

The author of the article is trying to prove that the concept of "honour" in the story "The Wild Field" by D.Myshchenko is the main one. The researcher gives a lot of examples from the story while analyzing the main characters and the common image of Cossacks. It is stressed that the author, using various artistic means, put into the base of the ideological sounding of the story the thought about the paramount importance of honour in the behavior of Zaporizhian Cossacks.

Keywords: concept, honour, dignity, moral principles, Cossacks, leaders, Zaporizhian Sich.